

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT – 1(09)

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, fəlsəfə ü.f.d., dosent

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN YARADICILIĞINDA FƏLSƏFİ VƏ
SOSIAL-SİYASİ PROBLEMLƏR (MÜHACİRƏT DÖVRÜ)**

Məqalədə göstərilir ki, XX əsrdə Azərbaycan milli fəlsəfəsinin təşəkkülündə və inkişafında mühacirətdə yaşamış Azərbaycan türk mütəfəkkirləri, xüsusilə də, M.Ə.Rəsulzadə mühüm rol oynamışdır. Onun yaradıcılığı nə qədər çoxşaxəli olsa da, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə və elminə xidmət etmişdir. Məqalədə Rəsulzadənin Azərbaycan türk mədəniyyəti və fəlsəfi ilə bağlı olan Azərbaycan Milli İdeyası Yeni Turançılıq, Qafqazçılıq və Milli təsanüd (həmrəylik) ideyaları geniş şərh olunmuşdur.

1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinə işğalçı Sovet Rusiyası tərəfindən son qoyulduqdan sonra bir çox vətən övladları, o cümlədən ölkənin ziyalı təbəqəsinin xeyli qismi doğma yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, 1920-1990-cı illərdə vətəndən kənarda Azərbaycan mühacirlərinin ziyalı təbəqəsi (M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.B.Məmmədzadə və b.) tərəfindən Azərbaycan mühacirət ictimai-siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatı yarandı. Azərbaycanın ziyalı mühacirləri ictimai-siyasi və fəlsəfi yaradıcılıqlarını isə Türkiyə, Fransa, Almaniya, Polşa, İran və b. ölkələrdə ortaya qoymuşlar.

27 aprel işğalı Azərbaycan mühacir mütəfəkkirlərinin çiyinlərinə ikiqat ağır bir yük qoymuşdur. Onlar bir tərəfdən Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və azadlığı, digər tərəfdən Azərbaycan fəlsəfəsinin, tarixinin, mədəniyyətinin təbliği uğrunda mübarizə aparmışlar. Şübhəsiz, bu iki məsələ bir-birilə son dərəcə də bağlı idi. Azərbaycan türk ziyalıların bu ölkənin keçmişdə ayrıca bir mədəniyyətə, fəlsəfəyə, tarixə, ədəbiyyata malik olduğunu təbliğ etməkdə başlıca məqsədləri də, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil və azad yaşamasının təbii bir haqqı olduğunu sübuta yetirmək idi.

Mühacirətdə olan Azərbaycan mütəfəkkirlərini ictimai-siyasi və fəlsəfi irslərinə görə iki qrupa: 1) Azərbaycanın milli istiqlalı uğrunda davanı əsas məqsəd hesab edən, bu ideyanın tərkib hissəsi kimi Azərbaycan türk mədəniyyətini, tarixini, ədəbiyyatını, fəlsəfəsini tədqiqat obyektinə çevirənlərlə; 2) Azərbaycanın milli istiqlal davasından çox Türkiyə başda olmaqla ümumtürk mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə xidmət edənlərə ayırmaq olar. Əslində mühacir ziyalıların ortaya qoyduqları mədəni-fəlsəfi irs, ilk növbədə ictimai-siyasi fəaliyyətin tərkib hissəsi, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda aparılan mübarizənin ünsürləri olmuşdur. Ancaq bütün hallarda, mühacir ziyalılarımız Azərbaycan mədəniyyətinə, tarixinə, fəlsəfəsinə, ədəbiyyatına böyük töhfələr vermişlər. Şübhəsiz, Azərbaycan mühacirət irsinin əsas mütəfəkkiri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, milli aydın Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur.

Azərbaycan milli ideyası və Yeni Turançılıq

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Milli İdeyasının şüurlarda yaşadılmasına və Yeni Turançılıqla uzlaşdırılmasına həsr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyəti” və “Əsrimizin Səyavuşu” Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli ideologiyasının mahiyyətini əks etdirən, çox dəyərli tarixi-fəlsəfi əsərlərdir. O, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində Azərbaycan Milli İdeyasının fəlsəfi-tarixi mahiyyətini açıqlamış, milli istiqlalın bir gün yenidən qazanılacağına inamını ifadə etmişdir. Ən əsası bu əsərdə “Azərbaycan məfkurəsi”nin yaranmasının, formalaşmasının və inkişafının mahiyyəti açıqlanmışdır. Ümumiyyətlə, Rəsulzadə bütün həyatını Azərbaycan milli məfkurəsinə və davasına həsr etmişdir: “Davamız, Azərbaycan davasıdır, bu tarixi və milli bir davadır!” [12, s.21]. Rəsulzadənin “Azərbaycan

Cümhuriyyəti”nə ön söz yazan Əli bəy Hüseynzadənin fikrinə də, bu kitab Azərbaycanı, Azərbaycan türklərinin məfkurəsini tanıtmaya baxımdan qiymətli bir əsərdir: “Çünki mövzusu, siyasi və iqtisadi vəziyyəti ilə beynəlxalq bir əhəmiyyət daşıyan Bakının, Azərbaycanın və dolayısıyla bütün türklüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas edir” [13, s.7-8]. Milli istiqlalıyyəti əlindən alınmış bir dövlətin təbii haqq və hüquqlarının pozulduğu halda, dünya dövlətlərinin buna göz yummasına isə təəssüf edən Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, bu istiqlalın mücahidləri, rəhbərləri qüvvətli və səbrli olmalıdırlar [13, s.7-8].

1920-ci illərdə Türkiyədə nəşr olunan M.Ə.Rəsulzadənin “Əsrimizin Səyavuşu” əsəri də Azərbaycan milli ideyası və yeni turançılıqla bağlı bir əsərdir. Fars şairi Firdovsinin “Şahnamə” əsərini bir daha oxuyan və paralel müqayisə apararaq onun qəhrəmanlarından biri olan Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşla, Rusiya və “İran” arasında bölüşdürülə bilməyən Azərbaycan eyni taleyi yaşayır. Belə ki, bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyə-rək xalis iranlı kimi özlərini hiss edib, iranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşayıblar. Rəsulzadənin fikrinə görə, XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanın çar Rusiyasının idarəsinə keçməsinin xeyri bu oldu ki, “azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücud, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar” [14, s.34]. Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşmasında əsas rolun türklərə məxsus olmasına qətiyyətlə şübhə etmə-yən Rəsulzadənin fikrinə, onların öndərliyi ilə “Turanın mərkəzində Azərbaycan” adlı bir ölkə ya-ranmışdır ki, “yeni Turanın açarı” ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurduudur [14, s.35].

Azərbaycan milli ideyasını elmi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışan M.Ə.Rəsulzadə onu da qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar milliyyət etibarilə müxtəlif adlar daşıyan böyük türk ağacının bir qoludur. Bu mənada ümumi türkçülüyn bir qolu da Azərbaycan türkçülüydür-azərbaycançılıqdır. Beləlik-lə, M.Ə.Rəsulzadə bir tərəfdən, Azərbaycan milli ideyasını müdafiə edir, digər tərəfdən, azərbay-cançılığı ümumi türkçülüyn, turançılığın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu göstərirdi. Hələ, Azərbay-can Cümhuriyyəti qurulmamışdan öncə (1917-ci il), Rusiya tərkibindəki türk-tatar millətlərinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrılıqda milli-ərazi muxtariyyətini tələb etməklə yanaşı, Rə-sulzadə gələcək muxtar türk dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət Milli Şuranın formalaşdırılma-sını təklif etmişdi [1, s.61]. Mühacirət dövründə bu ideyanı inkişaf etdirən Rəsulzadə xatırladırdı ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) də “Müsavət” partiyasının 1919-cu ildə Bakı-da keçirilən 2-ci qurultayında qəbul etdiyi proqramının girişində “bugünkü durumu ilə dağınmış olan geniş türk dünyasının bir gün gəlib də əlbir və dost bir türk aləmi oluşturmağına inanırıq və bu imanla getdiyimiz əməl yolunun çatacağı son yeri belə bir bağlılığın gerçəkləşməsində görürük” de-yilmişdir [15, s.74].

Bu baxımdan Rəsulzadə hesab edirdi ki, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması turançılıq, türkçülük məfkurəsinə kölgə salmamış, bir sözlə Türk-Turan birliyini parçalamamışdır: “Turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi. Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmiləl islamıyyətçilik və federasiyon formul-larını çıxarmış, sosiologiyada da “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” kimi üçayaqlı bir şü-ar ortaya atmışdı. İstanbul yurdduları bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan turançı-ları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər” [14, s.35-36].

Yeni turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları “İslam birliyi” altında birləşdirmək müm-kün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir federasiya yarada bilərlər: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsilə-sinin mühüm bir halqasıdır” [14, s.36]. Deməli, M.Ə.Rəsulzadə 27 aprel işğalından az sonra Azər-baycan milli ideyasının yaşaması üçün, mədəni ruhlu “Yeni Turançılıq” ideyasını müdafiə etmişdi. “Yeni Turançılıq” ideyası isə Rusiya əsarətində yaşayan bütün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin əsas hədəflərindən biri olmalı, Z.Gökalpın təbirinə, Rusiyanın dağılıb viran, Türkiyənin

böyüyüb Turan olmasına yönəlməli idi [14, s.37]. Z.Gökalpın və M.Ə.Rəsulzadənin bu fikirləri, yeni Turanın türk hökumətlərinin federasiyası şəklində gerçəkləşə bilməsi, o dövr üçün bir qədər romantik xarakter daşısa da, hazırda digər müstəqil türk dövlətləri (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və b.) ilə birlikdə belə bir federasiyanın yarana biləcəyi baxımından inandırıcı olan tərəfləri də az deyildir.

Şübhəsiz, indi olduğu kimi, həmin dövəmdə də türkçü-turançı mütəfəkkirlərin bu mülahizələri rus, erməni və başqa millətlərin ideoloqları tərəfindən birmənalı qarşılanı bilməzdi. Bu baxımdan 1920-1930-cu illərdə bəzi əcnəbi müəlliflər, o cümlədən Hondkaryan, A.Kerenski, Zarevand, Mandelştam və başqaları panturanizm, pantürkizm təhlükəsindən bəhs edən əsərlər (“Türkiyənin qulluğunda”, “Rus milləti üzərində diktatura”, “Türkiyə. Panturanizm”) yazırdılar. Onların fikrincə, SSRİ-ni dağıtmaq istəyən panturançılar Turan imperiyası yaratmaq niyyəti güdürdülər. Tədqiqatçı Rafail Əhmədli bu məsələ ilə bağlı doğru qeyd edir ki, “əzilməyə məhkum edilmiş türk xalqlarını əsarətdən xilas etmək məqsədi ilə ortaya çıxan türkçülük ideologiyası türk düşmənləri tərəfindən “pantürkizm” və “panturanizm” kimi qələmə verilmiş, türklərin yenidən tarix səhnəsində söz sahibi olmasının qarşısı alınmağa çalışılmışdır” [3, s.195].

M.Ə.Rəsulzadə həmin dövrdə bir sıra məqalələrində, o cümlədən “pantürkizm”, “panturanizm”lə bağlı ən məşhur əsəri “Panturanizm. Qafqaz problemi”ndə (1930) antitürkçülərə cavab olaraq yazırdı ki, bu məsələdən bəhs edənlər türkçülüyn, turançılığın tarixini, o cümlədən bu ideyaların müəlliflərinin fikirlərini təhrif edirlər. Belə ki, “pantürkizm”, “panturanizm” panslavyanizm kimi ideologiyalardan fərqli olaraq xalqın içindən yaranan bir məfkurə olmuşdur. O yazırdı: “Pantürkizm məsələsinə gəlincə, fürsətdən istifadə edən yanıltmaçıların aldatmaq istədikləri zümrəyə birdəfəlik anladığı ki, slavyan millətlərində olduğu kimi, türk irqinə mənsub millətlərdə də, bir birlik məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir dövr yaşayaraq, o vaxta qədər, İslam dini düşüncə alışqanlığında olan siyasi türk-tatar fikri üzərində daha əsri və tərəqqi sevincinə bir təsir yapmışdır. Fəqət panslavyanizmdən daha az real şərait və imkana malik olan panturanizm panslavyanizmin çatdığı nəticəyə nisbətən daha az bir zamanda gəlmiş və bu gün ən qatı panturanistlər belə sadə bir kültür birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə kifayətlənmişlər” [16, s.50-51].

Çağdaş dövrdə yeni türkçülük və yaxud da yeni turançılıq ideyası ondan ibarət idi ki, vahid türk milləti deyil, vahid türk irqi vardır. Türk irqinə aid hər bir türk millətinin də ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətləri yaratması məntiqə uyğundur. Bu baxımdan “panrusizm” vahid “slavyan” dövlətinin yaranmasına çalışdığı halda, yeni turançılıq ideologiyası ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranmasını müdafiə edir. Bunu nəzərə alaraq Rəsulzadə yazır: “Varlığı ilə Sovet İttifaqında türk ellərinin ulusal, doğul axınlarını yaxşı yöndə etkiləyən çağdaş, gerçəkçi “türkizm”, sözsüz “panrusizmin” yağısıdır” [17, s.27].

O yazırdı ki, XX əsrin əvvəllərindəki siyasi türkçülərdən fərqli olaraq, çağdaş türkçülər artıq vahid Turan dövləti ideyası ilə yaşamırlar. Xüsusilə də, yeni türkçülər Türkiyənin-Osmanlının təmsalında türklərin böyük imperatorluğunu yaratmaq deyil, hər bir türk millətinin ayrıca istiqlalı uğrunda mücadilə edirlər. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Eyni irqə yaxınlıq nəticəsində bir-birinə yaxın mədəniyyət məhsullarına malik olan türk ellərindəki müştərək qiymətləri mühafizə etməklə bərabər, ayrı-ayrı türk millətlərinin ayrıca bir dövlət və cümhuriyyət halında istiqlal qazanmaq yolundakı hərəkatlarını şübhə altına alanlar ancaq rus imperalizminin könüllüləri və yaxud kölələri ola bilərlər! Azərbaycan istiqlalçılığının türk birliyi fikrindən əzəmi surətdə mühləm olduğunu inkar etməməklə bərabər, siyasətdə realizm tərəfdarı olan Azərbaycan milliyətçiləri üçün bu fikrin sadə mədəniyyət sahəsində qəbulu tətbiq olacağı aşkardır” [16, s.52]. O, açıq şəkildə qeyd edirdi ki, panturanizm ideyası adı altında Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşmək niyyəti yoxdur. Çünki mədəniyyət birliyi sahəsinə çəkilən siyasi panturanistlər artıq mövqeyini türk millətləri reallığına tərək etmişdir [16, s.53].

Rəsulzadə yazırdı ki, yeni turançılığın əvvəlki “panturanizmlə” eyni anlamı daşımadığı ortada olduğu halda, özəlliklə, Zarevandın “Türkiyə. Panturanizm” əsərində irəli sürdüyü antitürkçü, antiturançı müddəaları qəbul etmək mümkün deyildir. Belə ki, Zarevand və onun kitabına ön söz yazan Mandelştam bilərəkdən türkçülüyn tarixini və mahiyyətini saxtalaşdırmış, ona tamamilə başqa siyasi

rəng verməyə çalışmışlar. Məsələn, Zarevand ən çox türkçülüyn ideoloqları Z.Gökalp, Y.Akçura, eləcə də Atatürkü tənqid hədəfi götürmüş və onları panurançılıqda, pantürkizmdə ittiham etmişdir. Zarevanda görə guya, “panturanizm” ideyasını türkçülüyn ideoloqları Z.Gökalp, “panturançıların Marksı” Y.Akçura irəli sürmüşdür ki, çağımızın “panturanizm”ini isə Mustafa Kamal (Atatürk) həyata keçirir, çünki kamalçıların da əsas bayrağı pantürkizm, panturanizmdir.

Rəsulzadə öncə antitürkçü ideoloqların diqqətinə çatdırırdı ki, Z.Gökalp turançılıq məfkurəsindən, yeni vahid Türk dövlətindən bəhs etsə də, bunu Leninin kommunizmi kimi utopiya [14, s.38] adlandırmış və daha sonra onu mədəni birlik kimi dərk etmişdir. Bu mənada Gökalpın ideyalarına söykənən Atatürkün “panturanizm”i də türklərin mədəni birliyidir. Belə ki, Atatürk bu dövrdəki (1920-1930-cu illər) çıxışlarında siyasi anlamda panturanizm ideyalarının indiyə qədər heç bir uğur əldə etməməsindən bəhs etmişdir. Atatürkün fikrincə, tək gerçək siyasət milli-ulusal siyasətdir ki, bu mənada “dünyanın bütün türklərini içinə alacaq bir dövlət yaratmaq amacı da gerçəkləşməz düşüncədir” [17, s.40].

Atatürkün “panturanizm”ə bu cür mövqeyinin nəticəsi idi ki, həmin dövrdə bəzi türk ideoloqları (X.Müşkrim və b.) ilk türkçülərdən və turançılardan fərqli olaraq, milləti ancaq soy, dil göstəriciləri ilə bəirləməyib, ona ayrı-ayrı tarixi, sosial, mədəni təsirlərinin qarşılıqlı məhsulu kimi baxırdılar. Onlar təklif edirdilər ki, “türk millətçiliyi”ndən “türk beynəlmiləçiliyi”nə keçilsin: “Bu sistemin yolları başda tanımış tarixçi Xəlil bəy Müşkrim olmaqla, türk anlayışının ulus yox, irq göstərdiyini deyən “anadoluçular” adlı məktəb də yaratmışdılar. “Anadoluçular” tək bir türk ulusunun yox, ayrı-ayrı türk uluslarının olduğunu deyirlər. Onlar bu düşüncələrini gəlişdirərək Türkiyəni Anadolu adlandıрмаğı da irəli sürdülər. Onlara görə, “anadolu” sözü ulusal kimliyinə “türk” sözündən daha uyğundur” [17, s.19].

Bizcə, türk aydınlarının və liderlərinin yeni turançılığa münasibətdə ehtiyatlı mövqe tutmasına əsas səbəblərdən biri həmin dövrdə türk ismiylə tanınan millətlərin, o cümlədən Türkiyə türklərinin dünya müstəvisində istənilən gücə sahib olmamaları idi. Belə ki, türklərin sahib olduğu ən böyük imperiya – Osmanlı İmperiyası dağılmış, digər türk dövlətləri isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Z.Gökalpın, M.Ə.Rəsulzadənin, Atatürkün və başqa türk böyüklərinin yeni turançılığı daha çox mənəvi bir ölkü-məfkurə kimi qəbul etmələri təbii idi. Bu, onların tamamilə turançılıqdan imtina etmələri deyil, Atatürkün də qeyd etdiyi kimi, zamanın tələblərinə və türk millətinin gücünə görə siyasət yürütmək idi. Bu baxımdan çağdaş Türkiyə alimi A.Gökdəmirin aşağıdakı fikirlərinə tamamilə qatılıraq ki, Z.Gökalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Akçuraoglu kimi türk milliyətçiliyinə, turançılığa öncüllük və xidmət verən aydınların Türkiyənin sərhədlərinin xaricində qalan türk elləri ilə bağlı heç bir tələbdə bulunmamaları əqlabatan deyildir: “Burada əsəf ediləcək şey, aydınların turançı olması deyil, Türkiyənin də, Türk dünyasının da yetəri qədər güclü olmaması və qalib gəlməməsidir” [5, s.245].

Bu baxımdan 1920-1930-cu illərdə Rəsulzadənin turançılığa yeni bir açıdan baxması, Şərqdəki milli axınlardan olan panturanizmlə Qərbdəki şovinist cərəyanları bir-birindən fərqləndirməsi başa düşüləndir. Çünki Rəsulzadənin fikrincə, Qərbdəki şovinizm-nasionalizm siyasi saldırcı, sosial tutucu ideologiya olduğu halda, Şərqdəki millətçilik isə siyasi qoruyucu, sosial yenilikçi olaydır [17, s.42]. Başqa sözlə, ilk dövrlərdə romantik vahid Turan dövləti birliyinə qapılan türkçülər, artıq Türk irqindən ayrı-ayrı millətlərin və onların da öz müstəqil dövlətlərinin yaranmasına inanırlar. Rəsulzadə yazır: “Daha romantik, siyasi panturanizm yoxdur, ancaq ulus istəklərini güdən türkçülük vardır... Türk ellərinin özünəanlaması, irq ideologiyasından ulus ideologiyasına keçir, bu da saldırcılıq ideoloji-qurama baxımından da aradan qaldırır” [17, s.62].

Rəsulzadənin yolunu izləyən M.B.Məmmədşadə də “Milli Azərbaycan hərəkəti” (1938) əsərində Azərbaycan türkçülüyn ideyasının yaranması və təkamülü ilə yanaşı, mühacirət dövründə türkçülük və turançılığın türk xalqları üçün hansı: siyasi, yoxsa mədəni birlik mənası daşması ilə bağlı mövcud olan fikirləri dəyərləndirməyə və bu məsələdə tutduğu mövqeyi ifadə etməyə çalışmışdı. O yazırdı ki, hələ çar Rusiyasının dağılması ərəfəsində türkçülər və turançılar vahid türk dövlətinin qurulması istəyində bulunsalar da, bunun imkansız olduğunu anlamışdılar: “Rusiyanın xarabalıqları üzərində vahid deyil, ayrı-ayrı türk dövlətləri qurulur və yaxud qurulmaq istənilir. Dünya

türklərinin geopolitik vəziyyəti, coğrafi vəziyyət etibarilə dağınıq və bir-birilərindən uzaq olmaları, onları ayrı-ayrı dövlətlər qurmağa sövq etmişdi. Doğrudur, “Müsavat” fırqəsi bu vəziyyəti nəzərə almış və bu milli dövlət prinsipini dilə gətirərkən bir gün bu dövlətlərin federasiya yaradacaqlarını təsəvvür etmişdi. Fəqət o “bir gün” uzaq, bu gün isə yaxın idi. Türk dünyasının geopolitik vəziyyəti, mədəniyyət və kültür xüsusunda eyni məfkurə, qayə və taktikaya sahib müxtəlif türk ellərini siyasi-dövlətçilik sahəsində məhəlli yurdçuluq-vətəncilik yoluna sövq etmişdi” [8, s.201-202]. Onun fikrincə, bir bütün halda başlayan türk milli hərəkatının ayrı-ayrı yurdçuluq və milli dövlətçilik halına gəlməsində siyasi, coğrafi, iqtisadi və strateji səbəblər mühüm rol oynamışdı.

Məhz bunun nəticəsidir ki, Türkiyədə milli hərəkata başlayanlar yalnız Anadolu türklərini düşünmüş, onların proqramında Türkiyə xaricindəki türklərdən bəhs olunmamış, hətta Türkiyə Misaqi-Millini gerçəkləşdirmək üçün Qərbi Avropa imperialistləri ilə döyüşdə Türküstan, Kırım, İdil-Ural və Azərbaycan türklərinin mübarizə apardıqları Rusiya ilə müttəfiq olmaq məcburiyyətində qalmışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra da bu proses davam etmiş və türk birliyi uğrunda mübarizə aparan “Türk ocağı” əvvəlcə fəaliyyətini Türkiyə ilə məhdudlaşdırmış, daha sonra isə bir müddət qapanmışdır: “Artıq Türkiyədə bir Türkiyə türkçülüüyü doğmuşdu və bu halın çıxırından sapmış bir xətası olmaq üzrə “Anadolu millətçiliyi” epizodu da müşahidə edilmişdi. “Anadolu” məcmuəsi ətrafında toplanan bir qrup ziyalılardan ibarət zümrənin irəli sürdüyü iddiaya görə türklük bir millət deyil, bir irqdir və bu irqə Anadolu, Azərbaycan, Türküstan və i.a. kimi millətlər daxildir” [8, s.206]. Doğrudan da, bu dövrdə türkçülüynün ideoloqu sayılan Z.Gökalp belə türkçülüynün və turançılığın real siyasi-ideoloji hədəfi kimi türkiyəçiliyi götürmüşdü. Onun fikrincə, uzaq gələcəkdə oğuzçuluq və daha sonra turançılıq mümkündür ki, bu isə daha çox siyasi deyil, mədəni birlik mahiyyətli idi [4, s.38]. Gökalpın bu fikirlərini əsas tutaraq M.B.Məmmədzaadə qeyd edirdi ki, bu mənada artıq türkçülük-türk birliyi kimi romantik turançılıq da əski mənasını tamamilə dəyişdirmişdi.

O yazırdı ki, türkçülük və turançılıq məsələsində “Müsavat”ın 1936-cı ildə qəbul etdiyi “Yeni proqram əsasları”na görə, ümumi türkçülüklə Azərbaycan türkçülüynü ideal bir surətdə birləşdirməyə nail olmaqdan ibarətdir. Yeni müsavatçılar da türk mədəni birliyinə sadıq və bağlı qalmaqla yanaşı, müstəqil Azərbaycan türkçülüynü ideyasını müdafiə edirlər: “Müsavatçılıq böyük türk kültürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvrliyi. Böyük türklüyə mənsub bir məmləkət olması səbəbilə Azərbaycan digər türk elləri ilə kültürel surətdə bağlıdır. Bu bağlılığın bundan əvvəl olduğu kimi, bundan sonra da qorunmasını müsavatçılıq ciddiyyətlə müdafiə edər” [8, s.209].

Bununla da, Azərbaycan Milli İdeyasını müdafiə edən Məmmədzaadə və başqa müsavatçılar hesab etmişdilər ki, azərbaycançılığın tarixi bir missiyası vardır. Həmin missiya “Müsavat”ın “Yeni proqram əsasları”nda öz əksini belə tapmışdı: “Azərbaycan qədim zamanlardan bəri tarixin müxtəlif dövrlərində özünəməxsus siyasi varlıq göstərərək müstəqil dövlət halında yaşamışdır. Azərbaycan xalqı isə müasir millət olmaq üzrə zəngin bir kültür həyatına malik bulunmuş və bunun məntiqi nəticəsi olaraq siyasi bir ideal daşımışdır. Bu ideala tərcüman olan milli Azərbaycan “Müsavat” xalq fırqəsi 1918-ci ildə milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının elanındakı təşəbbüsü, bu təşəbbüsün fikirdən işə keçirilməsi yolundakı fəaliyyəti və nəhayət, qızıl rus istilasına qarşı milli mücadilə işində göstərdiyi yol göstərənliyi ilə bütün azərbaycanlıların biricik siyasi təşəkkülüdür” [8, s.209].

Mirzə Balanın fikrincə, istiqlal və milli dövlət ən yüksək, ən qüdsi və ən insani bir məfkurəni milli sərhədlər daxilində gerçəkləşdirmək üçün bir vasitədir: “Zatən siyasi türkçülük, milli dövlət qurmaq hərəkatı milli varlığı qorumaq əndişəsindən və mədəni millətçiliyi gerçəkləşdirə bilmək arzusunun doğmamışdır? Müstəqil və azad bir milli dövlət həyatı türk mədəni birliyini tətbiq etməkdən və gerçəkləşdirə bilməkdən əlavə millətin fərdlərini səadətə və rifaha qovuşdurmaq, ictimai bir ədalət və bərabərlik qura bilmək üçün də lazımdır” [8, s.211]. Beləliklə, o, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, “Müsavat” partiyasının liderliyi ilə Azərbaycan xalqı ümmətçilikdən-islamçılıqdan türkçülüyə, ümumi türkçülükdən Azərbaycan türkçülüynə - Azərbaycan milli dövlətçiliyinə doğru böyük bir yol keçmişdir: “Əgər o (“Müsavat” - F.Ə.), “islamçılıq” dövründən “ümumi türkçülüyə”,

oradan da türk kültür birliyinə əsaslanan “Azərbaycan milli dövlətçiliyinə” keçməmiş olsaydı, yerini başqa ifrat və qeyri-milli fırqələrə verəcəkdirdi” [8, s.234].

Milli azərbaycançılıq və Qafqazçılıq ideyası

Mühacirət dövründə ən geniş yayılmış ideyalardan biri də Qafqazçılıq olmuşdur. Qafqazçılığın əsas ideoloqlarından biri M.Ə.Rəsulzadə idi. Onun fikrincə, bir müddət panturanizmin inqilabçı ideyalarından ilhamlanaraq milli varlığını qorumaq ideyasına çatan Azərbaycan xalqı artıq hazırda müstəqil Qafqaz Konfederasiyası siyasi birliyindən qıraqda qurtuluş olmadığını anlamışdı [17, s.63]. Bununla da, Rəsulzadə özəkçi Turan dövləti ideyasına qarşı olmaqla yanaşı, hətta gələcəkdə gerçəkləşməsinə mümkün saydığı Türk dövlətlərinin Türk Federasiyası ideyasının belə, obyektiv səbəblərdən həmin dövr üçün mümkün olmadığını anlayaraq, ən ideal variant kimi Qafqaz Konfederasiyasını müdafiə etmişdir. Rəsulzadə yazırdı: “Biz müstəqil Qafqasiya Konfederasiyası fikrini zamanın ən aktual bir tezisi olaraq müdafiə edirik” [16, s.52].

Bu isə o demək idi ki, Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyası ilə Qafqaz Birliyi ideyası arasında uzlaşmanın olması ilə bağlı da ciddi siyasi-nəzəri müddəalar irəli sürmüşdür. Hələ, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Qafqaz Konfederasiyası ideyasını irəli sürən Rəsulzadə yazırdı: “Mən Azərbaycanı Qafqaz İttifaq dövlətinin konfederativ tərkib hissəsi kimi təsəvvür edirəm. Həmin ittifaq dövlətinin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz daxil olmalıdır” [1, s.186]. Bu ideyanı 1919-cu ilin noyabrında “Müsavət”-in 2-ci qurultayında da müdafiə edən Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə toplantı iştirakçıları Qafqaz respublikalarının Qafqaz Konfederasiyası azad ittifaqında birləşməsi ilə bağlı qətnamə də qəbul etmişdi [1, s.186].

Bu dövrdə Rəsulzadə ilə yanaşı Ə.M.Topçubaşov da Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə etmişlər. Topçubaşov 1918-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması” əsərində yazırdı ki, Güney Qafqazın üç ulusu (türklər, gürcülər və ermənilər) İsveçrə Respublikasında olduğu kimi konfederasiya əsasına dayanan ortaqlıq bir siyasi yaşama iqlim, təbiət özü yönəldir: “Konfederasiya quruluşu düşüncəsi Güney Qafqazda olduqca geniş yayılmışdır. Bu düşüncə bu il (1918) aprelin 9-da bütün Güney Qafqazın bağımsızlığının bildirilməsi, ölkədə bir yönətim yaratmış Ağalığın yaradılması ilə sözdən işə keçdi. Bu baxış indi də yaşamaqda olub, istəyənləri arasında ermənilərin, gürcülərin, azərbaycanlıların orta-liberalları, ulusalçı partiyaları ilə yanaşı Güney Qafqazın bütün ellərinin birləşmək istəyən sosial-demokrat partiyaları da bulunmaqdadır” [18, s.54-55].

Rəsulzadə yazırdı ki, Azərbaycan mütəfəkkirləri və dövlət adamları (Ə.Əgəoğlu, Ə.M.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və b.) Qafqaz Birliyi ideyasını 1918-1920-ci illərdə irəli sürüb müdafiə etdikləri kimi, bu gün də onun arxasında dayanırlar: “1918-ci ildə bu məsələ nə qədər aktual idisə, bu gün də o qədər önəmli və aktualdır. Otuz iki ildən bəri davam edən müştərək fəlakət otuz dörd il əvvəl duyulan bu zərurətin ikna qüvvətini şübhəsiz daha ziyadə artırmışdır. Mühacirətdəki konfederasiyonçuluq hərəkatı da ancaq bu iddiayı isbat edir” [10, s.178]. Bu mənada, 1934-cü ildə Parisdə ortaqlıq bir Pakta imza atan gürcülər, şimali qafqazlılar və azərbaycanlılar Qafqaz Cümhuriyyətləri Konfederasiyasını yaratmaqla doğru yol tutmuşlar [10, s.168].

1952-ci ildə Münhendəki “Qafqaz” dərgisində nəşr olunan “Qafqaz məsələsi” məqaləsində Qafqaz Konfederasiyasının gerçəkləşməsi yollarını daha dərinlən incələyən Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə bir birliyin yaranmasını vacib edən amillər aşağıdakılardır: birincisi, “Qafqazın nə qövüm, nə kültür, nə də irq baxımından Rusiya ilə heç bir ilgisi yoxdur”. İkincisi, “ekonomi baxımından Qafqaz, kəndinə yetər müstəqil bir vəhdətdir”. Üçüncüsü, “strateji baxımından da, Qafqaz bir bütündür” [10, s.173]. Dördüncüsü, “aralarındakı milli və kültürel xüsusiyyətlərə baxmayaraq, Qafqaz millətləri ortaqlıq bir ruh və xarakterə malikdirlər ki, bu Qafqaz deyilən psixoloji bir tipin yaranmasını dəstəkləyən ictimai bir çox müəssisələrdə görünməkdədir”. Beşincisi, ən əsası “çarizmin və bolşevizmin hər şeyi bir səviyyəyə gətirən ruslaşdırma, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mücadilədə bütün Qafqaz millətləri birləşməlidirlər” [10, s.174]. Çünki çar Rusiyasından sonra Sovet Rusiyasının da Qafqaz millətlərinə qarşı yürütdüyü işğalçı siyasət bir daha göstərdi ki, “geopolitik bir vəhdət təşkil edən Qafqaz daxilində yaşayan millətlər eyni müqəddərata malikdirlər”. Bütün bunlardan sonra Rəsulzadə belə bir nəticəyə gəlirdi: “Türkiyə Cümhuriyyəti və İran kimi güneydəki müsəlman dövlətləri ilə qüzeydəki xristian Rusiya arasında bir Eta tampon (hail hökumət) halində qurulacaq

Qafqaz Konfederasyonu isə məsələni məqbul bir tərzdə həll edə bilər. Gürcülərlə ermənilər Türk-Müsəlman dünyasında boğulmaq təhlükəsindən özlərini masun görür, azərbaycanlılarla, Şimali Qafqaz müsəlmanları da quzeydən gələcək təhlükəyə qarşı öz qonşularıyla yapmış olduqları ittifaq sayəsində təmin edilmiş olurlar” [10, s.175].

Belə bir ittifaqın varlığının Qafqazdakı türk ünsürünə xələl gətirə bilərmə sualına isə azərbaycanlı mütəfəkkirlərin cavabı budur: “Ekonomi baxımından qüvvətli, kültür baxımından qüdrətli olan Azərbaycan böylə bir kombinezonda öz önəmini itirmək riskinə heç bir zaman məruz deyildir. Əksinə, Qafqaz millətləri ailəsində Türk ünsürünə özünə layiq bir rol oynamaq müqəddərdir” [10, s.176]. Rəsulzadə inanırdı ki, Qafqaz Birliyi məsələsində Türkiyə Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasından fərqli olaraq imperialist yol tutmamışdır. Artıq böyük Atatürkün sayəsində, Türkiyə demokratik bir xətt seçmiş və onu davam etdirməkdədir. Onun fikrincə, Türkiyənin bu xətti isə Qafqaz Birliyini nəinki inkar edir, əksinə onun yaranmasının tərəfdarıdır: “Türkiyə Cümhuriyyətinin müqəddəratını idarə edənlər hər fürsətdə bugünkü milli hüduqlar xaricində heçbir əməl daşımadaqlarını israr və önəmlə elan etməkdədirlər. Patriotizm mənasında anlaşılan türk milliyyətçiliyi ilə, Qafqazya Konfederasiyon fikri arasında qətiyyətlə bir təzad yoxdur” [10, s.177]. O, böyük uzaqgörənliklə onu da əlavə edirdi ki, çürük əsaslara söykənən SSRİ dağıldıqdan sonra qurulacaq Qafqazın alacağı siyasi idarə şəklə haqqında indidən qərara gəlmənin həyati önəmi vardı: “Gələcək Qafqaz rejimi haqqında indidən dəqiq bir fikir və qənaət birliyi təmin etməlidir. Bu təmin edilmədən Qafqaz millətlərinin ən az qüvvət və fədakarlıq sərfiylə ən çox hürriyyət və istiqlal imkanlarına qovuşmaq imkansızdır... Buna məhəl buraxmayacaq biricik tədbir isə, Qafqaz Konfederasiyası ideyasının bütün əlaqədarlarca indidən ciddiyyət və önəmlə ələ alınmasıdır!” [10, s.179].

Göründüyü kimi, Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyasını müdafiə etməklə yanaşı, yeni turançılıq-yeni türkçülük və qafqazçılıq ideyalarının onunla hansı yönərdən uzlaşdırıla biləcəyi ilə bağlı siyasi-ideoloji təkliflərlə çıxış etmişdir. Bununla da, Rəsulzadə bir tərəfdən, azərbaycançılığın türkçülükə, eyni zamanda müəyyən qədər islamçılıqla bağlılığını daima qoruyub saxlamış, digər tərəfdən, bu ideyanın demokratiyaya zidd olmadığını ifadə etmək üçün Azərbaycanın Qafqaz Birliyi ideyasının əsas tərəfdarı olduğunu göstərmişdir.

Qeyd edək ki, hazırda istər Azərbaycanda, istərsə ondan kənarda bəzi politoloqlar, tədqiqatçı alimlər, ictimai-siyasi xadimlər və başqaları qafqazçılıq ideyası ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürürlər. Bəziləri hesab edirlər ki, qafqazçılıq ideyası və identikliyi artıq əsrlərin sücgəcindən gəlib keçən və müəyyən bir psixoloji fenomen kimi formalaşan tarixi hadisədir [6, s.4]. Məsələn, akademik Əfrand Daşdəmirov yazır ki, artıq neçə əsrlərdən bəri Qafqazda yaşayan ayrı-ayrı etnoslar (türk, kvartel, slavyan, dağıstan və b.) eyni tarixi hadisələri yaşamaları, ortaqlar mədəniyyəti paylaşmaları, eyni zamanda zaman-zaman bir-birlərinə yaxınlaşaraq qohumlaşmaları baxımından Qafqaz mədəniyyəti, Qafqaz tarixi, Qafqaz adət-ənənələri, Qafqaz mentaliteti adı altında birləşiblər [2, s.16]. Bütün onların göstəricisidir ki, vaxtilə M.Ə.Rəsulzadənin qafqazçılıq ideyası ilə bağlı irəli sürdüyü müddəalar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Milli təsanüd ya da milli həmrəylik fəlsəfəsi

Mühacirət dövründə milli aydınlarımızın ən çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də Sovet Rusiyasının işğalçılıq siyasətinin, o cümlədən bolşevizm “demokratiyası”nın tənqidi və buna qarşı qoyduğu Azərbaycançılıq və milli təsanüdcülük (həmrəylik) ideyası olmuşdur. Onların fikrincə, sovetlərin qondarma beynəlmiləçiliyi və “kommunizm” təbliğatı artıq qeyri-rus millətləri arasında özünə yer tapmır. Buna səbəb isə bolşeviklərin sözləri ilə əməllərinin üst-üstə düşməməsidir.

Onlar sosializmin yaranması və inkişafı tarixinə nəzər salaraq göstərirdilər ki, elmi əsasları alman filosofları K.Marks və F.Engels tərəfindən qoyulan kommunizm rus bolşeviklərinə tamamilə başqa hala gətirilmişdir. Bu mənada, SSRİ dönmündəki kommunizm nəinki xalqlara azadlıq gətirmiş, əksinə onların bütün hüquq və azadlıqlarını tamamilə əllərindən almışdır. Bu mənada, SSRİ rejiminin zülmündən ən çox əziyyət çəkənlər isə qeyri-rus millətlər, o cümlədən Türk-müsəlman xalqları olmuşdur. Ona görə də, rus kommunizminin əsl mahiyyətinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması vacibdir.

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bolşeviklərin lideri Lenin 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər və inqilabın ilk dövrlərində özü də, hər bir millətin ayrı yaşamaq hüququnun olduğunu irəli sürmüşdü. Ancaq bolşeviklər Leninin bu formulunu “mərama müvafiq olarsa” qeydi ilə qəbul etmişlər. Bolşeviklərin milliyyət məsələsində fəaliyyət proqramı kimi qəbul etdiyi bu tezisə görə, guya sovet federalizmi isə müvvəqətidir, ittifaqı təşkil edən üzvlərin hansı istərsə ittifaqı tərk etmək haqqına malikdir: “Ancaq bu xəyali bir istiqlal idi. “Sovetlər ittifaqı” təşkilati-əsasıyyəsi - ölkə ruslar tərəfindən birmənalı şəkildə idarə olunur. MİK “ittifaq şurası” və “millətlər şurası” rusların əlindədir. O birisi cümhuriyyətlərin heç bir səlahiyyəti yoxdur. Sovet federasiyonunu təşkil edən cümhuriyyətlərin yalnız adı cümhuriyyətdir” [11, s.61].

Bütövlükdə, bolşeviklərin Şərq siyasətini Rəsulzadə, belə dəyərləndirirdi: “Rus “Lafonten”i məşhur Krilovun “istifadə edə bilmədiyimizi hədiyyə edirik” - deyə bir misrası vardır. Bolşeviklərin Şərq məmləkətləri haqqındakı cəmərdlikləri də bu yöndəndir. Əlləri çatmadıqlarını hədiyyə edirlər... Bu, parlaq manevr idi. Manevrə idi - deyirik, çünki manevrə olmayıb da Sovet hökumətinin Şərqdəki qonşuları ilə dostluğu həqiqi və hər cürə istismar iştihasından ari həqiqətpərvəranə bir əsasə istinad etmiş olsaydı o zaman biz aradakı siyasi razılıq və uyğunluğa baxmayaraq, Şərq millətləri ilə Sovet arasında sənələrcə davam edən və hələ də bir cürə həll edilməyən iqtisadi ixtilaflarla ticarət mübarizələrinə şahid olmazdıq” [11, s.174-175].

M.Ə.Rəsulzadə kommunizmə və faşizmə qarşı qoyduğu **milli təsanüd ideyasını** 1930-cu illərdə irəli sürsə də, onun kökü Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünə gedib çıxır. Hələ, “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində Rəsulzadə milli-dini dəyərlərlə liberalizmin ortaq nöqtələrinin tapılmasının zəruriliyindən bəhs etmişdir. Bununla da həmin kitabında milli təsanüd ideyasına öləri şəkildə toxunan mühacirət dövründə bu məsələyə əsaslı şəkildə yanaşmışdır. O, “Milli mücadilədə sosial şüarlar” məqaləsində yazırdı ki, indi başlıca problem “milli dava və sosial məsələ”yə aydınlıq gətirməkdir: “Bir kərə “millət”in özü ictimai, yəni sosial bir anlamdır. Milli dava dəxi, əhatəli və ötkün bir baxışla, sosial bir davadır. Bir millət nə zaman müstəqil olur və bu istiqlalı nə üçün istəyir? Bu suallara cavab aradığımız zaman milli istiqlal davası ilə sosial məsələlər arasında ayrılıq deyil, dərin bir bağlılıq olduğunu görürük. Bir millətin dışarıya qarşı həqiqi istiqlalı, içəridəki milli hakimiyyətinin həqiqiliyi ilə mütənasibdir. Dövlətlər arasındakı “milli istiqlal” anlamının bir dövlət içindəki qarşılığı, “milli hakimiyyət” sözündəki mənadır” [16, s.58-59].

Onun fikrincə, hürriyyət, milliyyət və istiqlal kimi mücərrəd siyasi şüarlar, münəvvər kütləyə xitab edən və onları inqilablaşdırən anlamlardır. Çünki geniş xalq təbəqələrini ayaqlandırmaq üçün, sadə şüarlar kafi deyildir. Onlar hərəkətə keçmək üçün, daha maddi və daha aydın şüarlar istər. Bu mənada, bolşeviklərdən fərqli olaraq İtaliyada Mussolini, Almaniyada isə Hitler sosial şüarlardan milli mənfəətlər üçün istifadə edir. Bolşeviklər sosial şüarlarını beynəlmiləl proletar sinfi uğrunda mübarizə adı ilə təqdim etdikləri halda, Mussolini və Hitler isə, bütün bunları milli şüarlar kimi qələmə verirlər. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, bolşevizm olmasaydı İtaliya və Almaniyada faşizm bu dərəcədə uğur qazanmazdı. Yəni, rus bolşevizmi təhlükəsi İtaliya və Almaniyada millətçiliyin radikal şəkildə ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur [16, s.60-61].

“Milli dava və sosial məsələ” problemindən çıxış yolu kimi milli təsanüdü qəbul edən Rəsulzadə yazırdı ki, Cümhuriyyət dövründə bu məsələlər arasında uzlaşmanın yaranmamasının bir sıra səbəbləri olmuşdur: “O zaman bir tərəfdən liberalizm, digər tərəfdən də internasyonal sosializm cərəyanlarının zamana hakim təsirlərinə rəğmən, milliyyətçi qalmağı bacaran “Müsavat” üçün indiki ümumi ruhdan mütləhəm olaraq, daha milli bir siyasət də daha təsanüdəçi sosial bir sistem təsbit etmək qeyri mümkün idi!...” [16, s.66]. Bu baxımdan 1930-cu illərdə “Müsavat”ın proqramına sosial məsələlərlə bağlı bir sıra dəyişikliklərin edildiyini önə çəkən Rəsulzadə yazırdı ki, bu milli həmrəylik anlayışıdır. Onun fikrincə, yalnız milli təsanüd demokratik dövlətin əsas ideologiyası ola bilər. Bu zaman nə liberalizmə, nə də bolşevizmə ehtiyac qalacaq. Burada əsas məsələ milli çərçivə daxilində sosial məsələləri həll etmək cəhdidir. Şübhəsiz ki, bu zaman kommunizmin doğurduğu bolşevizm və s. kimi bəlaləri özündən uzaq tutmaqla yanaşı, milli təsanüdəçilik kapitalizmin də mənfi tərəflərini rədd edirdi: “Milli istiqlal mücadiləsinin müvəffəqiyyəti və onun bir kütlə hərəkəti olaraq, şumulluluğu üçün milliyyətçilərə sosial məsələlərlə məşğul olmaq zərurət və bu məsələləri milli davanın faydası namına həll etmək isə bərekdir! Sadə istiqlal şüarı məmləkətin geniş xalq kütlələrini toplayaraq mücadiləyə çəkmək üçün kafi deyildir. Uğrun-

da mücadilə edilən “istiqlalın” daşdığı sosial mənanı da açmalıdır ki, milli hərəkət düşmənlərinə kütləyi şaşırtmaq üçün demagogiyasına imkan qalmasın!...” [16, s.66]. O hesab edirdi ki, sosial məsələni milli məsələnin bir hissəsinə çevirməklə bolşevikləri sıradan çıxarmaq mümkündür. Bu baxımdan onun əsas məqsədi sosial məsələnin millətçiliyə zidd olmadığını sübut etmək idi: “Düşmənimiz bolşevizm üçün milliyyət, keçici bir taktika məsələsi isə, bizim üçün sosial islahat heç də öylə deyildir. Bu, öz başına təsanüdlü və məsud bir varlıq təsəvvür etdiyimiz ahəngdar milli cəmiyyətin həm davamı, həm də istiqlalının təmini üçün zəruri və daimi bir qayədir!...” [9, s.51].

M.B.Məmmədzaadənin fikrincə də, 27 aprel faciəsinin kommunistlərin hər yerdə çıxırdıqları və bağırıqları kimi, Azərbaycan kəndli və işçisinin inqilabı deyil, sadə Rusiya ordusunun vəhşicə istilası olması hər kəsə aydın və açıqdır [8, s.155]. Bunu nəzərə alaraq, o qeyd edirdi ki, Azərbaycan türk xalqının məsumanə axan qanından yaranan milli intibah rus ağalığının son qəbir daşı olacaqdır: “Ey türk xalqı! Səni azad edəcək və xoşbəxt yaşadacaq mübarizəyə bütün qüvvələrlə hazırlaş, səni bu mübarizə xilas edəcəkdir! Azərbaycanın istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığın maliksen. Düşməninə tanı, milli intibahını yüksəlt, haqq sənindir” [8, s.156]. Bu fikirlərinin davamı olaraq Məmmədzaadə yazırdı: “Bir millət ya yetişmişdir, öz haqqına müdrikdir, müştərək milli bir şüura malikdir və yaxud əksinə olaraq ölgüdür, ictimai bir üziyyətlə halma gəlməmişdir” [7].

M.Ə.Rəsulzaadənin “rus kommunizmi”-nə qarşı irəli sürdüyü milli həmrəylik (solidarizm) ideyasını müdafiə edən Məmmədzaadə yazırdı ki, “Müsavat”ın “Yeni proqram əsasları”na görə, müstəqil türk dövlətində nə ifrat liberalizm, nə də kommunizm yer olmayacaqdı: “Bu qənaətlə o, fərdi azadlıq və şəxsi mülkiyyət əsasını siyasət və iqtisad prinsipi olaraq qəbul etməklə bərabər, əsrimizin gündən-günə qüvvətlənən bir sintezi halında olan həmrəylik (solidarizm) sistemi gərəyincə dövlətlə cəmiyyətin haqlarını tanıyır və onların çarpışan zümrə mənəfətləri üzərində nizamlayıcı rolunu oynamağa mükəlləf müəssisələr olduğunu qəbul edir. Bu surətlə müsavatçılıq milli birlik və həmrəyliyi əsas olaraq qəbul edir, hər cür sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir” [8, s.211]. Bu proqrama görə, türk mədəniyyətinin inkişafı və təkamülü, Azərbaycan türkünün səadəti və rifahı belə bir milli həmrəylik sistemi daxilində mümkündür. Artıq burada fərdi azadlıq və fərdi mülkiyyət ilə yanaşı, ümuminin mənəfəti də vardır. Məmmədzaadə yazır: “Bu tezisdə cəmiyyət də (bütün) var, fərd də (tək). Fərdi hüriyyət və mülkiyyət, ümumin, bütünün, dövlətin – millətin ali mənəfətlərinə zərər vurmamalıdır. Ona görə millət-dövlət fərdi hüriyyət və mülkiyyətləri kontrol etmək haqqına malikdir” [8, s.212].

Ümumilikdə M.Ə.Rəsulzaadənin milli təsanüd ideyası, milli məsələ ilə sosial məsələnin kəsişdiyi bir nöqtə idi. O, bu ideyanı irəli sürməklə sübut etmək istəyirdi ki, sosial məsələləri milli məsələlərə qarşı qoymağın heç bir mənası yoxdur. Rəsulzaadə sosial məsələlərin milli məsələlərə zidd olmadığını, əksinə, onunla bağlı olduğuna inanırdı. Beləliklə, milli ideoloq əsas fikirlərini milli məsələ ilə sosial məsələnin təsanüdünə, yeni onların həmrəyliyinə yönəltdi. Mühacirət dövründə Rəsulzaadənin milli ideyaya, o cümlədən milli həmrəylik fəlsəfəsinə sonsuz dərəcədə inanması bir daha göstərir ki, o bir milli ideoloq kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin memarıdır. Elə bir memar ki, Rəsulzaadənin ideyaları əldə əsas tutarlarsa, bu dövlət əbədiyyən yaşamaq gücünə malikdir.

Gördüyümüz kimi, Rəsulzaadənin mühacirət dövründəki irsində əsas mübarizə xətti bütün sahələrdə (mədəni, fəlsəfi, siyasi və s.) Azərbaycan milli ideyasını yaşatmaq və onu son məqsədə – Milli İstiqlala çatdırmaq istəyi olmuşdur. Bu mənada, onun yaradıcılığında yer verdiyi mədəni, fəlsəfi, dini, tarixi və iqtisadi məsələlər Azərbaycan Milli İdeyası ilə uzlaşdırılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycanın Milli İstiqlalının zorla əlindən alınmış, onun yerini Sovet Rusiyası müstəmləkəçiliyi ilə əvəz olunmasını heç cürə qəbul edə bilməyən Rəsulzaadə müxtəlif aspektlərdən bu tarixi hadisənin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır. O, bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyətə, tarixə, ədəbiyyata malik bir millət kimi azad yaşamağa haqqı olduğunu isbat etməyə çalışmış, digər tərəfdən SSRİ kommunizminin saxta mahiyyətini ifşa etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda, o, Azərbaycan Milli İstiqlalını tarixi nümunələrlə yanaşı, Azərbaycan milli ideyasının meydana çıxması və formalaşması baxımından izah etmişlər. Beləliklə, Türk-İslam-Şərq mədəniyyətinə əsaslanan Azərbaycan Milli İdeyası və onunla bağlı olan yeni turançılıq, qafqazçılıq, “rus kommunizmi”-nin tənqidi və milli təsanüd ideyaları Rəsulzaadənin irsində başlıca yer tutmuşdur.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzaadə, Azərbaycan milli ideyası, yeni turançılıq, milli təsanüd

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balayev A.H. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı: 2011, 288 s.
2. Дашдамиров А. Идеологические проблемы, межкавказские отношения. Баку: ИОПИИ. 2001, 87 с.
3. Əhmədli R.A. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
4. Gökalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
5. Gökdemir A. Düşüncə tarhimizden portreler. İstanbul: Bayrak, 2005, 359 s.
6. Исаев М.И. Современная концепция Кавказа: Этнокультурный аспект // Московское Эхо Кавказа. Москва: 1997
7. Mehmetzade M.B. Azerbaijan dövləti // Odlu Yurt jurnalı, İstanbul, 1931, №3(28).
8. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
9. Resulzade M.E. Milli tənəüd. Ankara: Kardeş matbaası, 1978, 143 s.
10. Resulzade M.E. Hatıralar ve Kafkasya. İstanbul: 2011, 208 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
12. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild. Bakı: Qanun, 2013, 456 s.
13. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
14. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
15. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı: Təknur, 2012, 112 s.
16. Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. Bakı: Çıraq, 2009, 176 s.
17. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı: Təknur, 2012, 68 s.
18. Topçubaşı Ə.M. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması. Bakı: Təknur, 2013, 55 s.

Faiq Alekberli

**ФИЛОСОФСКИЕ, СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В
ТВОРЧЕСТВЕ М.А.РАСУЛЗАДЕ (ПЕРИОД ИЗГНАНИЯ)**

Резюме

В статье отмечается важная роль М.Э.Расулзаде в формировании и развитии национальной философии в XX веке в Азербайджане. Несмотря на многогранность деятельности М.Э.Расулзаде служил азербайджанской культуре, философии и науке. В статье освещаются идеи Расулзаде, связанные азербайджано-турецкой культурой и философией, таких как Азербайджанская Национальная Идея, Новый Туранизм, Национальный Солидаризм.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, Азербайджанская национальная идея, новый туранизм, национальный солидаризм

Faiq Alakberli

**PHILOSOPHICAL AND SOCIAL-POLITICAL PROBLEMS IN CREATIVE ACTIVITY
OF MOHAMMED AMIN RASULZADEH (MIGRATION PERIOD)**

Summary

The article notes an important role of M.A.Rasulzadeh in the formation and development of national philosophy in XX century in Azerbaijan. In spite of the multifaceted nature of his activity, he served Azerbaijan's culture, philosophy and science. The article highlights the ideas of Rasulzadeh related to Azerbaijani-Turkish culture and philosophy, such as Azerbaijan national idea, new turanism, national solidarity.

Keywords: M.A.Rasulzadeh, Azerbaijan national idea, new turanism, national solidarity